

ઉમાશંકરની પૂર્વવર્તી ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પરંપરા

કોઈ પણ સાહિત્યસર્જક કે વિવેચકનું આગમન આકસ્મિક હોતું નથી, આકસ્મિક લાગે એ વાત અલગ છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચક એક વ્યક્તિ તરીકે કેટલુંક આગવાપણું ધરાવે છે, તો સમષ્ટિના એક અંશ તરીકે કેટલુંક સામ્ય પણ ધરાવે છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકની વૈયક્તિક ભૂમિકાનો એના સમષ્ટિગત સંદર્ભ પર પ્રભાવ પડતો હોય છે તો એના સમષ્ટિગત સંબંધ-સંદર્ભનો એની વૈયક્તિક ભૂમિકા પર પ્રભાવ પડતો હોય છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકની આ ઉભયપદી અવસ્થા એને એક સંકુલ પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિના અનન્ય આવિષ્કારરૂપે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેથી એનો પરિચય સાધવાની પ્રક્રિયા અત્યંત સંકુલ અને તે સાથે જ અત્યંત રસપ્રદ પણ બની રહે છે. દેશકાળ અને માનવચેતનાનું જે વિશિષ્ટ સંયોગરૂપ સાહિત્યકારમાં પ્રતીત થતું હોય છે તે Poets are born - એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિને કેવળ સાદા સરળ વિધાન તરીકે જ સ્વીકારી લેતાં આપણને રોકે છે. જે તે સાહિત્યકારને સમજવાનો - પામવાનો પ્રયત્ન તત્ત્વતઃ તો જે વૈશ્વિક - માનવીય ઘટનાઓ-પ્રવાહો-વલણો સર્જનપ્રક્રિયાને પ્રેરે છે, સર્જનના કીમિયાને સફળ કરે છે અથવા સર્જકતાને અનુભવ-વ્યવહારમાં મૂર્ત રૂપે સિદ્ધ કરે છે તેનાં ગતિદિશા ને બલાબલનો તાગ મેળવવામાં સહાયભૂત થાય છે. તેથી સાહિત્યકારનો તેના સંસ્કારવારસાના સંદર્ભમાં વિચાર કરવો આવશ્યક જ નહીં, અનિવાર્ય બની રહે છે.

વળી સાહિત્યના સર્જન અને વિવેચનમાં પરંપરા અને પ્રયોગનું બળ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. પરંપરાની અનુપસ્થિતિમાં પ્રયોગનું 'પ્રયોગ'રૂપે ભાન થવું અસંભવિત છે, બીજી બાજુ પ્રયોગ વિના પરંપરાના પ્રભાવબળનો તાગ પામવો મુશ્કેલ બને છે. આમેય પરંપરા મૂળભૂત રીતે તો પ્રયોગોના સાતત્ય પર નિર્ભર હોય છે. તેથી જેઓ દેશકાળના સંદર્ભમાં સાહિત્યના સર્જન અને વિવેચનની પ્રક્રિયાને સાંગોપાંગ પામી લેવા ઇચ્છે છે તેમણે પરંપરા અને પ્રયોગ બંનેને ખ્યાલમાં રાખવાં રહ્યાં. સાહિત્યના સર્જક યા વિવેચકને એનો દેશ-કાળ યા પરિસ્થિતિથી ભિન્ન કરીને જોઈ શકાય નહીં. કોઈ પણ સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકે જે કંઈ કર્યું હોય છે તે એના દેશકાળ યા પરિસ્થિતિમાં કરવું શક્ય હોય છે માટે કર્યું હોય છે. કેટલાક તો, આમેય, વ્યક્તિમાત્રને પરિસ્થિતિના એક વિશિષ્ટ પિંડરૂપે - 'સંજોગોના પૂતળા'રૂપે જોતા હોય છે. તેથી કોઈ પણ સર્જક યા વિવેચકની બરોબર નાડ પારખવી હોય તો એના ઇતિહાસ-ભૂગોળની કેટલીક માહિતી ખ્યાલમાં રાખવી અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

વ્યક્તિમાત્રમાં કેટલુંક એવું હોય છે, જેના પર વ્યક્તિની પોતાની સત્તા રહે છે; કેટલુંક એવું પણ એનામાં હોય છે જે એની સત્તાની - ઇચ્છાની બહાર હોય છે. સાહિત્યસર્જક યા વિવેચકનો પોતાનો પોતાને સર્જવામાં ફાળો મહત્ત્વનો હોય છે એમ એના જમાનાનો - એના દેશકાળ યા પરિસ્થિતિનો પણ એને સર્જવામાં ફાળો મહત્ત્વનો હોય છે. દલપતરામે આબુ જોયો અને ઉમાશંકરે જોયો. દલપતરામ 'દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો' કહી આંખે દેખ્યું ચિત્ર આપીને વિરમ્યા. ઉમાશંકરે શરદપૂર્ણિમાએ નખી સરોવરનું દર્શન કર્યું. એ દર્શન એમના પૂરતું 'સૌન્દર્યની દીક્ષા' બની રહ્યું. એમણે અંતઃશ્રુતિપટ પર આ મંત્ર ઝીલ્યો :

‘સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે’

(નિશીથ, ૧૯૬૨, પૃ. ૧૧૦)

દલપતરામે આબુનું વર્ણન કર્યું તે એમના જમાનામાં તો કવિતામાં એક નવપ્રસ્થાનરૂપ ને તેથી આવકાર્ય હતું, આ જમાનામાં તો કદાચ તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય જ બચે. એવી જ રીતે વિવેચનક્ષેત્રે પણ સમયસાપેક્ષ મૂલ્યો-ધોરણોનું મહત્ત્વ હોય છે. એક જમાનાના 'કવીશ્વર' દલપતરામ આપણા એક વિવેચક વિજયરાય વૈદ્યની દષ્ટિએ કેવળ 'સમર્થ ઉપકવિ' જ રહ્યા, અને

એમની આ દષ્ટિમાં એમના જમાનાની વિવેચના હતી એ તો સ્પષ્ટ છે. આમ સાહિત્યના સર્જન-વિવેચન ક્ષેત્રે દેશકાળનો સંસ્કારપરંપરાનો ખ્યાલ રાખવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એ ખ્યાલ વિના સાહિત્યસર્જન યા સાહિત્યવિવેચનનો ખરો તાગ મેળવી શકાય નહીં.

ઉમાશંકર જોશી ગાંધીયુગનું ફરજંદ છે. તેથી ઉમાશંકરની સર્જકતા ગાંધીયુગના સંદર્ભમાં જોવા-મૂલવવાની રહે. આ ગાંધીયુગ પણ બ. ક. ઠાકોર નિર્દેષિત સંક્રાન્તિયુગનો જ એક તબક્કો બની રહે છે. આ સંક્રાન્તિયુગ અંગે વાત કરતાં ઇતિહાસજ્ઞ - સાહિત્યજ્ઞ બ. ક. ઠાકોર લખે છે :

‘કવિ દલપતરામે બાપાની પીંપર’ એ કવિતા લખી ત્યારથી આજ લગીનાં છન્નસત્તાણુ વર્ષ દરમિયાન ઉત્પન્ન થયેલા આપણા અર્વાચીન સાહિત્ય વાઙ્મયને હું તો એક જ યુગ ગણું છું અને તેને સંક્રાન્તિયુગનું જ નામ આપવું પસંદ કરું છું : વળી ચાલતો વિક્રમ શતક પૂરો થતાં એ યુગ પૂરો થવાનો એમ પણ માનું છું.’

(નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો, ૧૯૧૪, પૃ. ૮)

સુન્દરમે પણ દલપતરામની આ ‘નવી શૈલીની પ્રથમ ઉપલબ્ધ કૃતિ ‘બાપાની પીંપર’ ૧૮૪૫થી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો પ્રથમ સ્તબક પ્રારંભાયાનો નિર્દેશ કર્યો છે. બળવંતરાય ક. ઠાકોર જેનો ‘નવીન’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે; રા. વિ. પાઠક, સુન્દરમ્ અને મનસુખલાલ ઝવેરી જેનો અર્વાચીન’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે, જયંત પાઠક જેનો ‘આધુનિક’ તરીકે અને ઉમાશંકર પોતે જેનો ‘અદ્યતન’ તરીકે નિર્દેશ કરે છે તે ગાંધીયુગની કવિતા - સુન્દરમ્-ઉમાશંકર આદિની કવિતા બ. ક. ઠાકોરની ઐતિહાસિક દષ્ટિ સ્વીકારીને કહીએ તો સંક્રાન્તિકાલીન કવિતા જ છે. દલપત-નર્મદથી માંડીને આજ દિન સુધીની કવિતાને સંક્રાન્તિકાલીન કવિતા કહેવામાં વાંધો હોઈ ન શકે. ઉમાશંકર આદિની આ સંક્રાન્તિકાલીન કવિતા ‘ગાંધીયુગીન’ મટી જતી નથી એ તો દેખીતું છે.

ઉમાશંકર મુખ્યત્વે કવિ હોઈ, એમની કવિતાસૃષ્ટિના સંદર્ભમાં જે વિચાર થયો છે તે એમની સમગ્ર સર્જકતાના સંદર્ભે પણ ઉપયોગી છે. ઉમાશંકરની કવિતા એમનું સાહિત્યસર્જન, એમનું સાહિત્યવિવેચન પણ સંક્રાન્તિકાળનું; તો એને જોવા-સમજવા માટે સંક્રાન્તિકાળની સંસ્કારભૂમિકાનો ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉપયોગ કરવો રહ્યો.

જેમ બંગાળી, મરાઠી, હિન્દી, તમિળ, મળયાળમ આદિ ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં તેમ ગુજરાતીમાં પણ અર્વાચીન સાહિત્યનો યુગ અંગ્રેજોના સંપર્કથી શરૂ થયો. બ. ક. ઠાકોર અંગ્રેજોના સંપર્કે જે યુગ આપણે ત્યાં શરૂ થયો તેનાં સાંસ્કૃતિક વલણો તપાસી તેને ‘સંક્રાન્તિયુગ’ (Age of Transition) અને ‘પુનર્જનનયુગ’ (Age of Renaissance or New Birth) જેવાં સૌથી ઓછાં પશ્ચિમ અને સૌથી વ્યાપક નામોથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ‘પ્રયોગયુગ’, ‘ઉદ્ગતિ’, ‘બંડયુગ’, ‘ધ્વંસયુગ’, ‘ઉચ્છેદયુગ’ જેવાં નામો તેઓ નાપસંદ કરે છે. આ સંક્રાન્તિ પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિઓના સંઘટને જન્મેલી છે અને એ સંઘટનને પરિણામે જે ઊથલપાથલો સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ રૂપની થઈ તેમાંથી આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય બાકાત રહી શક્યું નથી. ‘સુધારાયુગનું સાહિત્ય’, ‘સંરક્ષક પક્ષના લેખકો અને ઉચ્છેદક પક્ષના લેખકો’, ‘સંગમયુગના દ્રષ્ટા’, ‘મધુદર્શી સમન્વયકાર આનંદશંકર’² ઇત્યાદિ સાહિત્યગત ઉક્તિપ્રયોગોની ભૂમિકા સંક્રાન્તિની જ રહી છે એ સ્પષ્ટ છે. દલપત-નર્મદથી, યથાતથ રીતે કહીએ તો અંગ્રેજોના સંપર્ક પછી જે સંક્રાન્તિથી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ તેનું સાતત્ય સાક્ષરયુગ, ગાંધીયુગમાં જ નહીં, સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગમાં પણ જોઈ શકાય એવી સ્થિતિમાં આપણે છીએ. ‘નર્મદજન્મસમયનો જમાનો એટલે જડતા, અજ્ઞાન, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા ને ભીરુતાનો જમાનો.’³ એ જમાનાનાં કેટલાંક માર્મિક ચિત્રો વિનાયક નંદશંકરે ‘નંદશંકર જીવનચિત્ર’(પૃ. ૨૮-૨૯)માં આપેલાં છે. હીરાલાલ પારેખે ‘અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન-૧’માં આ સમયની કેટલીક દસ્તાવેજી માહિતી આપી છે. રાજકીય ઊથલપાથલો, ટંટાફિસાદો ને પ્રજાકીય બિનસલામતીના પ્રશ્નો ઓછા નહોતા.⁴ ‘ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ’ (પૃ. ૪૫૮)માંથી હીરાલાલ પારેખે જે ઘટના ટાંકી છે તે આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિનું સચોટ રીતે સૂચન કરે છે. સન

1 વિજયરાય વેદ, ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’, ૧૯૭૩, પૃ. ૯.

2. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ‘વિવેચના’, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૩૧.

3. વિશ્વરાય મ. ભટ્ટ, ‘વીર નર્મદ’, ૧૯૪૭, પૃ. ૭,

4. વધુ માટે જુઓ ‘વડોદરાના રાજ્યકર્તા’ (અનુ. ઈશ્વરદાસ ઇચ્છારામ મશરૂવાળા).

૧૭૭૯માં વડગામ આગળ થયેલી સંધિ મુજબ ભરૂચ શહેર પાછું સિંધિયાને સોંપવાનો કરાર થયો ત્યારે ‘...ભરૂચી પ્રજા ઘણી દિલગીર થઈ. ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગી ... કે અંગ્રેજી અમલ અમારા ઉપર હંમેશાં રહો. રાજ્ય અંગ્રેજોનું કાયમ રહે માટે યજ્ઞો, હોમ, બલિદાન વગેરે શરૂ થયાં. કેટલાક લોકોએ અમુક અમુક બાધાઓ પણ લીધી. આ વાતમાં ઢીલ થઈ એટલે પ્રજાએ જાણ્યું કે ઈશ્વરે સામું જોયું, તેથી લોકો ખુશી થયા.’⁵ આવું વલણ અપનાવનારી પ્રજા દેશી શાસકોથી કેટલી ત્રાસી હશે એની તો કલ્પના જ કરવાની રહી. તે જમાનાના સંસ્કારક્ષેત્રના અગ્રણીઓ દલપતરામ, નર્મદ, મહીપતરામ વગેરેએ અંગ્રેજી શાસનને આવકાર્યું તેમાં એમની સ્વદેશ પ્રત્યેની બેવફાઈ નહીં, પણ દાઝ જ કારણભૂત હતી! ‘ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં’નો આનંદ વ્યક્ત કરી વિક્ટોરિયાના રાજ્ય-અમલને ઈશ્વરનો ઉપકાર ગણી, સ્વીકારી હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન’⁶ એમ હિન્દુસ્તાન આખાને હરખાવાનું કહેવાનું થયું એમાં કેવળ દલપતરામનો જ નહીં, એમના સમગ્ર જમાનાનો અવાજ હતો. નર્મદે પણ વિક્ટોરિયાના રાજ્યઅમલને વધાવ્યો જ હતો.⁷ અરે! છેક ન્હાનાલાલ સુધી આ વલણ દેખાતું રહ્યું છે. ન્હાનાલાલે લખેલ ‘રાજયુવરાજને સત્કાર’⁸માં આમ તો આર્ય રાજભાવના અને આર્ય સંસ્કૃતિની ફોરમ હતી, છતાં તે હતું તો અંગ્રેજ શહેનશાહની બિરદાવલિરૂપ કાવ્ય, દલપત-નર્મદથી માંડી, ગોવર્ધનરામ ઇત્યાદિ સાક્ષરો - અરે છેક ગાંધીજી સુધી અંગ્રેજોનો ભારત સાથેનો સંબંધ એક યા બીજા કારણે અનેક મહાનુભાવોને આવકાર્યું લાગ્યું હતું. અંગ્રેજોનો સંપર્ક ગાંધીયુગને લાગ્યો તેટલો વાંધાજનક દલપત-નર્મદયુગને, પંડિતયુગને કે ગાંધીયુગ પ્રવર્તનાર ગાંધીજીને પણ એક તબક્કે લાગ્યો નહોતો!⁹ ‘સંગમયુગના દ્રષ્ટા’ સરસ્વતીચંદ્રકારને અંગ્રેજોની, શુભનિષ્ઠામાં વિશ્વાસ હતો.¹⁰ બીજી બાજુ એ પણ હકીકત છે કે છેક ૧૮૪૪માં દાદોબા અને દુર્ગારામને અંગ્રેજી અમલથી પૈસેટકે દેશની ખરાબી થયાનું ભાન હતું. મહેતાજીએ તો જણાવેલું કે કેટલાએક કામમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય સારું છે, પણ એ રાજા પરદેશનો છે, માટે એને જેટલી પ્રીતિ પોતાના દેશના લોકો પર છે તેટલી આ દેશના લોકો ઉપર નથી, માટે ઇહાંની પ્રજા દુઃખી છે.’ આગળ ચાલતાં તેઓ જણાવે છે કે એ જે થયું છે તે હિન્દુ લોકોના નિર્ભયપણાથી તથા વિદ્યારહિતપણાથી થયું છે... માટે હવે તો એ જ ઉપાય છે કે વિદ્યાકલામાં જાણીતા થવું. નીતિમાન થઈને સરકાર પાસે પોતાનો ખરો હક માગવો.’ (‘દુર્ગારામચરિત’, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭-૧૦૮)¹¹ દલપત-નર્મદયુગે, સાક્ષરયુગે વિદ્યાકલા પરત્વે, ધર્મનીતિ પરત્વે ઠીક ઊંડાપોહ કર્યો અને ગાંધીયુગે એ ઊંડાપોહને ખરા હકની લડતમાં ઢાળ્યો. જેમણે અંગ્રેજ સરકારનું સ્વાગત કર્યું તે દલપતરામ, નર્મદ વગેરેએ અંગ્રેજ સરકારની ટીકા પણ પ્રસંગોપાત્ત, કરી જ હતી. ‘જ્ઞાનસવિલાસ’માં દલપતરામે કંઈક કડકાઈથી કહેલું :

‘કહે દલપત દીનાનાથ તેં આ દેશમાંથી,
આંધળો અમલ કાઢ્યો તથાપિ અંધેર છે.’

(દલપતકાવ્ય-૨, ૧૮૯૭, પૃ. ૯૫)

મીઠા અંગેના દંગલ પછી દુર્ગારામ મહેતાજી ૧-૯-૧૮૪૪ની માનવધર્મસભાની બેઠકમાં જે બોલ્યા તે એટલું તો કડક હતું કે મહીપતરામે લખ્યું કે ‘આ ભાષણ’¹² ઈ.સ. ૧૮૪૪ને બદલે ઈ.સ. ૧૮૭૮માં (એપ્રિલના દંગલ વખત) કર્યું હોત તો તેમને

5. હીરાલાલ પારેખ, અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન-૧’, ૧૯૩૫, પૃ. ૧૦.
6. ગુજરાતી કવિતામાં પ્રતિબિંબિત રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, ૧૯૭૪, પૃ. ૨૮.
7. જુઓ ‘નર્મકવિતા’, ગ્રંથ-૧, પૃ. ૮૯૫ પરનું કાવ્ય ‘દેશમેં આનંદ ભયો, જે જે વિક્ટોરિયા’,
8. કેટલાંક કાવ્યો-૨, ૧૯૪૭, પૃ. ૬૭.
9. જુઓ ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથામાં ‘રાજનિષ્ઠા અને શુશ્રૂષા’ પ્રકરણનો આરંભનો ભાગ, પૃ. ૧૫૮.
10. જુઓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ-૩ અને ભાગ-૪, સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ-૪’ (૧૯૬૦)માં ૩૫મા પ્રકરણમાં પરશુરામ પાંચાલીને જે કહે છે તેમાંનો થોડોક અંશ જુઓ : પરશુરામ કહે છે : પાંચાલી!... તારી આસપાસના મહાસાગરનાં મોજાંની પેઠે તારી આસપાસ કપિલોક ઊછળી રહ્યા છે. તે તારા દેશનાં હવાપાણીને સુધારશે, અન્ય દેશોમાં જવાનાં તારા પુત્રોને સાધન આપશે, અને રત્નાકર તારો રત્નાકર જ થશે.’ (પૃ. ૭૧૮)
11. અર્વાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય, ૧૯૫૦, પૃ. ૬.
12. આ ભાષણમાં આ વાત હતી : ‘અરજી કરવી ઘટારત ખરી, પણ ક્યારે કે જ્યારે રાજા હોય ને પ્રજાનો વિચાર લઈને કંઈક કરે ત્યારે - પણ જો તેમ ન કરે ને પ્રજા ઉપર જુલમ કરે, તો પ્રજાએ રાજા સાથે લડીને રાજાને શિક્ષા કરવી, ને રાજ્ય બીજા રાજ્યને સોંપવું. ને જે એવા કામમાં મદદ કરે તો તે સારા માણસનું લક્ષણ છે, ને એવા કામમાં પ્રજા મધ્યેના માણસોને મરવાને કંઈ ચિંતા નહીં, કેમ કે જુલમગાર રાજાઓથી પ્રજાનું રક્ષણ થાય તેમાં મોટો પરોપકાર છે. સાંભળો, રાજાનું રાજ્ય પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે છે. પ્રજા ઉપર

તેમના જીવતરનો બાકીનો ભાગ કાળે પાણીએ ચડી આંદામાન બેટમાં કાઢવો પડત...!' (આદ્ય સુધારક મહેતાજી દુર્ગારામ, ૧૯૭૦, પૃ. ૨૬)

આમ દલપત-નર્મદથી માંડીને ગાંધીયુગ પર્યંત બૌદ્ધિકોમાં અંગ્રેજ સત્તાના સંપર્ક વિશે મિશ્ર વલણ રહ્યું છે. દુર્ગારામ મહેતાજી કે મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી જેવાને અંગ્રેજ સત્તાથી થનાર હાનિની વાત બહુ ઊંડી રીતે સ્પર્શી ગયાનાં ઐઘાણ જરૂર મળે છે. મણિલાલે 'પાશ્ચાત્ય બલના આર્યબલ સાથેના સંઘટ્ટ'ના સંદર્ભમાં વાત કરતાં, એમના અત્યંત મહત્ત્વના લેખ 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ'માં જણાવ્યું છે કે પાશ્ચાત્ય રાજકીય સંપર્કે 'સુખશાંતિ અને નિર્ભયતા' એ બે વાત આપણને મળી છે; પણ પછી ઉમેરે છે;¹³ પણ ખરેખર તેની કિંમત આપણે કોઈ મહામૂઢ ગામડિયો બજારમાં જઈને 'એકાદ હલકા હીરાને માટે આપી આવે તે કરતાં પણ અધિક પ્રમાણથી આપી છે. સતી, દૂધ-પીતી ઇત્યાદિ વાતો દૂર થઈ તે માટે પરમ ઉપકાર માનવા જેવું છે ખરું, પરંતુ અન્યથા પણ એવા રિવાજો બંધ ન જ પડત એમ અમારું માનવું નથી.'¹⁴ અંગ્રેજોના સંપર્કે જે નવા નવા સુધારાઓ આવ્યા, સુખસગવડનાં સાધનો આવ્યાં, વિદ્યાકલાનાં નવાં ક્ષેત્રો ખૂલ્યાં અને કાયદો તથા વ્યવસ્થાએ પ્રેરેલી શાંતિ-સલામતી આવ્યાં તેનો અનુભવ દેશી જનો માટે તો અભૂતપૂર્વ જ હતો. દલપતરામે તો એમની ઠાવકાઈમાં વિસ્મય વધવા દઈને ગાયું :

‘હીસે આ દુનિયા નવી, નવું નવું સૌ ઠામ,
કોણ મને લાગ્યું અહીં, દાખે દલપતરામ.
અરે આજ આંહીં મને કોણ લાવ્યું ?
નવું વિશ્વ શું ઈશ્વરે આ વસાવ્યું ?
ગયું ક્યાં હતું જેહ જૂની પ્રજાળું ?
અહો! સૃષ્ટિ આ તો નવી હું નિહાળું.’

(દલપતકાવ્ય-૨, પૃ. ૨૬૫)

આ દર્શન મહદંશે સપાટી પરનું છે. ને ખાસ વાત તો એ કે એ દર્શન કેવળ દલપતરામનું એકલાનું નથી, એ જમાનાનું છે. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ અંકમાં મુખપૃષ્ઠ પર આગગાડી સાથે જે પદ્ય આવતું તેમાં ‘સુધારાથી થઈ આ જુઓ આગગાડી’ (વીર નર્મદ, ૧૯૪૬, પૃ. ૧૪) એમ નિર્દેશ હતો. એ આગગાડીને મહીસાગર પરથી ચાલી જતી જોઈને ‘ઈંજન કહું, કે હનુમાનની મા અંજની’ એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી હતી, પણ એ આગગાડીએ પ્રજાજીવનમાં કેવી કેવી અસરો પેદા કરી છે તેની ચિંતા હજુ કાવ્યમાં અભિવ્યક્તિ પામી શકી નહોતી. ‘૧૩-૭ની લોકલ (‘વસુધા’, ૧૯૬૪, પૃ. ૯૯)નો એ જમાનો નહોતો. આપણા પ્રજાજીવનને અર્થ, કેળવણી, રાજ્ય આદિ વિવિધ પાસાંથી જોનાર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ જેવા મૌલિક વિચારકો હજુ હવે આવવાના હતા. અંગ્રેજોના સંપર્ક અંગેના સાવચેતીના સૂર નીકળતા હતા, પણ શરૂઆતમાં યાહોમ કરીને પડનારાઓના હાકોટામાં, ડાંડિયાની બાંગોમાં,¹⁵ સુધારકોનાં બ્યૂગલોમાં એ સંભળાય એમ નહોતા; પરંતુ

સમભાવ રાખવાને અર્થે છે; પણ તેમ ન કરે ને ઊલટી પ્રજાને પીડા કરે, દરિદ્રી કરે, એક દેશની પ્રજા ઉપર કૃપા રાખીને તેને ધનવાન થવાનો ઉદ્યોગ કરે, ને બીજા દેશની પ્રજાને નિર્ધન કરવાને ઇચ્છે, તો તેવા રાજાના સામું લડીને ધર્મબુદ્ધિના ચાલનારાં રાજાને રાજ્ય સોંપવું જોઈએ. અમારું બોલવું કેવળ અંગ્રેજોને જ વાસ્તુ નથી. પૃથ્વી પરના સર્વ રાજાઓને વાસ્તુ છે... રાજા પોતે જ પ્રજાને દુઃખી કરવા ઇચ્છે તો પ્રજાએ પોતાના હાથનું બળ રાજાને બતાવવું ને પરમેશ્વરની સહાયતા માગવી.’

(આદ્યસુધારક મહેતાજી દુર્ગારામ, ૧૯૭૦, પૃ. ૨૫-૨૬)

13. જોકે આ સુખશાંતિ અને નિર્ભયતાની વ્યાખ્યા કરવાની રહે! આ સંદર્ભમાં રવીન્દ્રનાથકૃત પૂર્વ અને પશ્ચિમ લેખમાળા પણ જોવી ઘટે.
14. સુદર્શન ગ્રંથાવલિ ૧૯૦૯, પૃ. ૪૮૨.
- આ અવતરણમાં ‘અન્યથા પણ એવા રિવાજો બંધ ન જ પડત એમ અમારું માનવું નથી’ - એ શબ્દોને સુઝાજનો મહત્ત્વના ગણશે જ.
15. જુઓ ‘લીલાંસૂકાં પાન’, ૧૯૪૨, લે. વિજયરાય વૈદ્ય

જેમ જેમ વિદ્યાજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ¹⁶, મંડળીઓમાં મળી ને વધુ ને વધુ વિચારવાનું બની આવ્યું¹⁷, જુદાં જુદાં ધાર્મિક અને સામાજિક આંદોલનો થતાં ગયાં¹⁸ તેમ તેમ અંગ્રેજોના સંપર્કથી થઈ રહેલી સાચી હાનિનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થતું ગયું.¹⁹ રાજા રામમોહનરાય જેવા દેશહિતેચ્છુ વિશ્વમાનવે શુભ નિષ્ઠાથી, આદર્શપરાયણતાથી જે અંગ્રેજી કેળવણીનો પક્ષ કર્યો²⁰ એ કેળવણીએ હિન્દને પારાવાર નુકસાન કર્યું.²¹ એ વાત અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનાં ભાષણો અને લેખો' (સંપાદક : વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર)માં આવે છે. એ વાત હવે અનેક કેળવણીચિંતકો - સામાજિક ચિંતકો સ્વીકારતા થયા છે. એ વાત સાચી છે કે નવલરામ જેવા વિચારકોએ 'સુધારાની જીવનશક્તિ' તરીકે, 'આપણા પ્રાચીન યશસ્વી પણ હાલ છેક નિર્ભાગી ભરતખંડને પુનર્જીવન આપનાર ઈશ્વરસર્જિત શક્તિ' તરીકે અંગ્રેજી કેળવણીને જોઈ છે.

16. મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના (૧૮૦૪), મુંબઈ લિટરરી સોસાયટીની જુદી જુદી ભાષાઓનો શબ્દસંગ્રહ તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે કરાવવાની યોજના (૧૮૦૬), હિન્દી સ્કૂલ અને સ્કૂલ બુક સોસાયટીની સ્થાપના (૧૮૨૦), પૂના સંસ્કૃત કોલેજની સ્થાપના (૧૮૨૧), નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના - મુંબઈ (૧૮૨૨), સુરતમાં પહેલવહેલું પુસ્તકાલય (૧૮૨૪), સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી શાળા (૧૮૨૬), એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના (૧૮૩૫), બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનની સ્થાપના (૧૮૪૦), મુંબઈ એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલનું પ્રકાશન (૧૮૪૧), સુરતમાં ઇંગ્રેજી સ્કૂલની સ્થાપના (૧૮૪૪), સ્ટુડન્ટ્સ સોસાયટી (૧૮૪૭), ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના (૧૮૪૮), ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ગુજરાતમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર અને નેટિવ પુસ્તકાલય (૧૮૪૯), 'બુદ્ધિપ્રકાશ' વિદ્યાભ્યાસક મંડળ તરફથી પ્રગટ (૧૮૫૦), એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના (૧૮૫૦), મુંબઈ ઇલાકાનું કેળવણી ખાતું સ્થપાયું (૧૮૫૫), 'સત્યપ્રકાશ'નું પ્રકાશન (૧૮૫૫), 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિકનું પ્રકાશન (૧૮૫૬), મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના (૧૮૫૭), પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના (૧૮૬૪), 'ગુજરાત શાળાપત્ર'નું પ્રકાશન (૧૮૬૪), શ્રી ફોર્બસ સભાની સ્થાપના (૧૮૬૫), મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વીમેનની સ્થાપના (૧૮૭૪) વગેરે.
17. મુંબઈમાં ગુજરાતીઓની બુદ્ધિવર્ધક સભા, પછી જ્ઞાનેચ્છુ હિન્દુસભા, પારસીઓની જ્ઞાનપ્રચારક સભા, સત્યશોધક સભા, દક્ષિણીઓની પરમહંસ સભા, દુર્ગારામ મહેતાજીની માનવધર્મસભા (૧૮૪૪), રાજકોટમાં વિદ્યાગુણપ્રકાશક સભા, જૂનાગઢમાં બાળજ્ઞાનોદય સભા, પોરબંદરમાં સુબોધ પ્રકાશક ડિબેટિંગ સોસાયટી, જામનગરમાં મનોરંજક સભા, અમદાવાદમાં બાળલગ્નનિષેધક મંડળી, પુનર્લગ્ન એસોસિયેશન વગેરે.
18. ઉપરની મંડળીઓ - સંસ્થાઓ ઉપરાંત ધર્મસભા (૧૮૫૮), પ્રાર્થનાસમાજ - મુંબઈ (૧૮૬૭), પ્રાર્થનાસમાજ - અમદાવાદ (૧૮૭૧), આર્યસમાજ (૧૮૭૫), થિયોસોફિકલ સોસાયટી (સ્થાપના અમેરિકામાં, ૧૮૭૫), શ્રી મન્નથુરામ શર્માનું શિષ્યમંડળ અને શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ દ્વારા ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યો. આ ઉપરાંત સુતરાઉ મિલની સ્થાપના, પુણેમાં સ્વદેશીનું પ્રદર્શન, ઔદ્યોગિક પરિષદ, તાર-ટપાલ અને રેલવેનું આગમન, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસની સ્થાપના, કોન્ગ્રેસની સ્થાપના વગેરે અનેક ઘટનાઓનું સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાનમાં મહત્ત્વ, - આ બધા માટે જુઓ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ભા.-૧, ૨ અને ૩, 'સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન', 'કવીશ્વર દલપતરામ-૧-૨-૩', 'દલપતરામ : એક અધ્યયન', 'રાજા રામમોહનરાયથી ગાંધીજી' વગેરે.
19. ઈ.એ. રોસ લખે છે : 'જેમ કોઈ ચીજને કાટ ચડવાથી તે ચીજ ઉપર જે અસર થાય, તેવી અસર વિદેશી શાસનને પરિણામે ભારતવાસીઓના ઉચ્ચતર જીવન પર થઈ છે.' (પંડિત સુંદરલાલકૃત 'ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય-૧'માંથી ઉદ્દૃત, પૃ. ૧૪૫)
20. જુઓ 'રાજા રામમોહનરાયથી ગાંધીજી'.
21. જુઓ હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું?'માં કાકાસાહેબનો 'અંગ્રેજી કેળવણી-વિષયક લેખ.

શરૂઆતમાં જ આનંદકુમાર સ્વામીનો અભિપ્રાય ટાંકે છે : 'આપણે ત્યાં અંગ્રેજી રાજ્યની એવી વિચિત્રતા છે કે જે વસ્તુએ લોકોનું ભારેમાં ભારે નુકસાન કર્યું હોય તે જ વસ્તુઓ આપણે માટે આશીર્વાદરૂપ ભાસે છે. આનો સચોટ દાખલો તે કેળવણી.' (પૃ. ૧૪૫) કાકાસાહેબ 'અંગ્રેજી કેળવણી' વિશે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપતાં લખે છે :

'ટૂંકામાં કહીએ તો અંગ્રેજી કેળવણીને લઈને આપણે પોતાની સંસ્કૃતિ ખોઈ બેઠા, સમાધાન ખોઈ બેઠા, સમાજનો સંપ તોડી નાખ્યો, સ્વદેશનું ધન પરદેશ મોકલ્યું, હીન બની પારકાઓની જાત જાતની ગુલામી કરી અને સ્વરાજના રસ્તામાં મોટા અંતરાયરૂપ થઈ પડ્યા. એ બધા દોષો દીવા જેટલા સ્પષ્ટ હોવા છતાં આપણે તે જોઈ શકતા નથી એ પણ એ કેળવણીની જ અસર. હિન્દની પાયમાલીનાં બીજાં બધાં કારણો લોકો સહલાઈથી સ્વીકારશે, પણ અંગ્રેજી કેળવણી પણ આપણી પાયમાલીનું એક મોટું કારણ છે એમ કહેતા કેટલાય લોકો પોતાનો સખત વિરોધ જાહેર કરશે, એ દેખીતું છે; કેમ કે બીજાં કારણોની અસર આપણા પોશાક પર, આપણા ગજવા પર, આપણી કુટુંબવ્યવસ્થા પર અથવા આપણી તંદુરસ્તી પર થઈ હશે, પણ અંગ્રેજી કેળવણીની અસર તો આપણાં મગજ અને હૈયાં ઉપર જ થઈ છે.'

(હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું?, પૃ. ૧૫૩)

આ સંદર્ભમાં રવીન્દ્રનાથની 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' લેખમાળા પણ જોવી ઘટે.